

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE DEĞİRMEN (É^{NA}4ARA₅) VE ÖĞÜTME TAŞI (NA₄ARA₅)*

Turgut YİĞİT**

Hasan TUNCER***

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Nisan 2023

Kabul: 30 Mayıs 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 15, 2023

Accepted: May 30, 2023

Öz

Anadolu'nun MÖ 2. binyıldaki halkı Hititlerin ekonomisi öncelikle tarıma dayanmaktaydı. Onlardan günümüze ulaşan yazılı belgelerden tahılı öğütterek un haline getirdikleri, Hitit mutfağının temel yiyeceği olmasının yanı sıra tanrularına yaptıkları sunularda da yer alan ekmeği elde ettikleri okunmaktadır. Ekmeğin hammaddesi olan unun elde edilmesi için tahılın öğütüldüğü değirmen, Hititçe çivi yazılı belgelerde É^{NA}4ARA₅ sumerogramı ile ifade edilmiştir. Değirmende ya da elde tahılın öğütülmesi içinde kullanılan öğütme taşı da NA₄ARA₅ ile ifade edilmiştir. Belgeler bize değirmende çalışanların daha çok kadınlar olduğunu göstermektedir. Bunlar köle kadınlar olmalıydılar. Bunun yanında erkeklerin de az da olsa değirmende çalışmış oldukları belgelenebilmektedir. Özellikle Maşathöyük Mektuplarından kör oldukları belirtilen erkeklerin değirmenlerde zorla çalıştırıldıklarını, fırsat bulduklarında kaçmaya teşebbüs ettiklerini öğrenmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Hitit, çivi yazısı, değirmen, öğütme taşı,

* Bu makale 13-17 Aralık 2021 tarihinde gerçekleştirilen 11. Hititoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, tyigit@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5402-6554.

*** Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, hasantuncer@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1054-7950.

Mill (É^{NA}4ARA₅) and Grinding Stone (^{NA}4ARA₅) in Hittite Cuneiform Texts

Abstract

The economy of the Hittites, the people of Anatolia in the 2nd millennium BC, was primarily based on agriculture. It is read from the Hittite cuneiform documents that they grind the grain into flour, and that they obtained the bread that was included in the offerings they made to their gods as well as being the main food of the Hittite cuisine. The mill where the grain was ground to obtain flour, the raw material of bread, is expressed with the sumerogram É^{NA}4ARA₅ in Hittite cuneiform documents. The grinding stone used to grind the grain in the mill or by hand is also denoted by ^{NA}4ARA₅. The documents show that it was mostly women who worked in the mill. These supposed to be slave women. In addition, it can be documented that men worked in the mill, albeit a little. Especially from the Maşathöyük Letters, we learn that men, who were stated to be blind, were forced to work in the mills and attempted to escape whenever they could.

Keywords: Hittite, cuneiform, mill, grinding stone,

İnsanın daha besin üretim aşamasına geçmediği, avcı ve toplayıcı bir yaşantının sürdüğü dönemlerde bile toplamış olduğu tahılı öğüterek tükettiği bilinmektedir. Neolitik Çağ'da ilk kez insanın kendi besinini kendisinin üretmeye başlamasında öncelikle yine tahıl tarımı yapılmıştır. O çağdan günümüze ulaşan arkeolojik veriler tahılın öğütme taşları ile öğütüldüğünü açıkça göstermektedir. Prehistorik dönemlerden itibaren izlenebilen bu durum MÖ 2. binyılda arkeolojik verilerin yanında yazılı belgelerle de etraflıca takip edilebilmektedir. Anadolu'nun tarihsel devirlere girdiği Asur Ticaret Kolonileri Çağı yazılı belgelerine yansımıştır¹. Yine bu çağa ait olmak üzere değirmene dair kayıtlar da yazılı belgelerde yer almaktadır².

Tarih boyunca Anadolu'da izlediğimiz birçok uygarlıkta olduğu gibi MÖ 2. binyılda Hitit ekonomisinin de öncelikle tarıma dayandığını biliyoruz. Hititçe çivi yazılı belgelerde, tahılı öğüterek un haline getirdikleri, mutfaklarının temel yiyeceği olmasının yanında bugüne ulaşan belgelerin içeriklerinin belirleyici olduğu kontekstte daha çok karşılaştığımız tanrılarına yaptıkları sunularda da yer alan ekmeği elde ettikleri okunmaktadır. Ekmeğin hammaddesi olan unun elde edilmesi için tahılın öğütüldüğü

¹ Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 47.

² Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, 62.

değirmen, Hititçe çivi yazılı belgelerde É^{NA}₄ARA₅ sumerogramı ile ifade edilmiştir. É^{NA}₄ARA₅ az sayıda kırık metinde geçmekte³, bu kayıtlardan Hitit ekonomik ve sosyal yaşantısında değirmenin yerine dair geniş bilgi elde etme imkanı bulunmamaktadır.

Bir bayram metni fragmanında kurbanlık kalın ekmeklerin değirmenlerden getirildiğine dair ifade vardır.

KUB 56.57 III? 5⁴.

5 nu NINDA.GUR₄.RA^{HLA} IŠ-TU É^{NA}₄ARA₅ ú-da-an-zi nu

5 Ve kurbanlık kalın ekmekleri değirmenden getirirler ve

Bunun dışında değirmenin geçtiği iki adet metin Maşathöyük mektupları içindedir. Bu iki mektuptan değirmende körlerin zorla çalıştırıldıkları anlamı çıkarılabilmektedir. Biri diğerine cevaben yazılmış olan mektuplardan ilkindeki değirmene ilişkin ifadenin geçtiği yer şöyledir:

HKM 58 6-9⁵.

6 nu-kán LÚ.MEŠ IGI.NU.GÁL^{HLA} hu-u-ma-an-te-eš

7 URU Ša-pí-nu-wa ša-ra-a pé-e-hu-te-er

8 ka-a-ma X LÚ.MEŠ IGI.NU.GÁL^{HLA} I-NA É^{HLA}_{NA}₄ARA₅^{R[U]}

9 ar-ha ta-a-li-e-er na-aš ka-a-ša pu-nu-uš-šu-un

6 Bütün kör adamları

7 Şapinuwa'ya sevk ettiler.

8 Burada on kör adamı değirmenlerde

9 bıraktılar. Onları araştırdım.

Cevap olan mektuptaki ilgili satırlar ise şöyledir:

HKM 59 4-7⁶.

4 [k]a-a-ša-kán URU Ša-pí-nu-wa-za

5 [L]Ú.MEŠ IGI.NU.GÁL

³ É^{NA}₄ARA₅'nın geçtiği metin yerleri: KBo 34.86 öy. 10³; KUB 18.32 4³; VAT 8300 öy. i 6³; KBo 49.172 2³.

⁴ Güngör Karağuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 78.

⁵ Sedat Alp, *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 230-231; Yasemin Arıkan, "Hitit Belgelerinde Körler", *Archivum Anatolicum* 4/1, (2000), 214-215.

⁶ Alp, *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*, 232-233; Arıkan, "Hitit Belgelerinde Körler", 216.

6 [I]Š-TU É^{HIA} NA⁴AR[A₅]

7 [p]a-ra-a ha-wa-a-ir

4-5 Bak, kör adamlar Šapinuwa'dan

6 değirmenden

7 kaçtılar.

İlk mektupta körlerin Šapinuwa kentine gönderildikleri, mektubu yazanın bulunduğu yere on kör adamın değirmende çalıştırılmak üzere bırakıldığı belirtilir. Cevap olan mektupta ise körlerin Šapinuwa'da değirmenden kaçtıkları belirtilmekte ve onların yakalanarak yeniden Šapinuwa'ya getirilmeleri istenmektedir. Buradan değirmende kör insanların zorla çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Çalıştırılanlar kör olduğuna ve sayıca da çok olduklarına göre bunların değirmendeki işlerinin değirmen taşının döndürülmesi olduğunu tahmin etmek zor değildir. Metinlerden değirmenlerde hayvan, su ya da rüzgâr gücünden yararlanılıp yararlanılmadığına dair bir bilgi edinilememektedir. Hayvan gücünün tarım alanında ve taşımacılıkta kullanıldığı bilindiğine göre değirmende de kullanılmış olabileceğini kabul etmek gerekir. Ancak bu metinler bize değirmen taşının döndürülmesi işinin başka işlerde kullanılmayan muhtemelen köle ya da savaş esiri kör kişilere de yaptırıldığını göstermektedir.

Değirmeni karşılayan É^{NA}4ARA5'nin yer aldığı diğer fragman metinlerden⁷ değirmenin Hitit sosyal ve ekonomik yaşantısındaki yerine dair bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

Değirmenin Hititçe çivi yazılı metinlerdeki karşılığı olan É^{NA}4ARA5 sumerogramının bünyesinde de yer alan NA⁴ARA5 sumerogramı tahılın öğütülmesinde kullanılan öğütme taşı anlamındadır⁸. Bu sumerogramın karşıladığı anlam belki değirmenlerdeki tahılın öğütüldüğü büyük ve ağır değirmen taşı da karşılıyor olabilir. Ancak bu konuda metinlerdeki ilgili kayıtlardan açık bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Buna karşın bu sumerogramın daha küçük boyutlu elde bir kişinin tahıl öğütmede kullandığı öğütme taşı anlamını verdiği metinlerdeki ilgili kayıtlardan açıkça

⁷ KBo 34.86 öy. 10, KUB 18.32 4, VAT 8300 öy. i 6 ve KBo 49.172 2'.

⁸ Bu kelime için "değirmen taşı", "el değirmeni", "öğütme taşı", "ezme taşı", "havan", "dibek" karşılıkları verilmektedir. Bkz. Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, (Ankara: Bilgin Kültür sanat Yayınları, 2016), 74.

anlaşılmaktadır. Bunun yanında Hititçe *hararazi*⁹ sözcüğü ve Akkadca *ERU-Ū*¹⁰,nun da aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Öğütme taşı farklı içerikte birçok Hititçe çivi yazılı metinde geçmektedir. Bu metinlerin de çoğunluğu bize öğütme taşına ve onun kullanımına ilişkin açık bilgi vermeyen fragmanter metinler olmakla beraber bazılarında öğütme taşının kullanımına ilişkin bilgi edinilebilmektedir¹¹.

Hişuwa Bayramı'na ilişkin bir metinde ^{NA}4ARA5 ŠA DINGIR^{LIM} “tanrının değirmen taşı” ifadesi vardır¹².

Haşşumaş bayram törenini konu alan metinde içlerinde değirmenci olarak da tanımlanan görevlinin de bulunduğu birkaç görevlinin öğütme taşını kullandıkları belirtilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

IBoT 29 ay. 17-20¹³.

17 nu ^DUTU ^DMe-ez-zu-ul-la a-ku-wa-an-zi 1 ^{NA}4ARA5-ma ha-aš[-
ši-i pi-r]a-an

18 ti-an-zi ta ^{NA}4ARA5 DUMU.LUGAL ^mta-ze-el-li-^riš^r ^{LÚ}ŠÀ.[TAM
19 ^{LÚ}ŠU.I ^{LÚ}.MEŠ^mmi-na-al-le-e-eš ma-al-la-an-zi PA-NI ^{NA}4A[RA5-
m]a[?]

20 ^DŠi-pu-ru-un-na-az da-an-zi nu šu-up-pa ša-ra-a da-an-zi

17 Güneş Tanrısı ve tanrıça Mezulla'yı içerler. Ayrıca ocağın önüne

18 bir değirmen taşı koyarlar ve prens, *tazzelli* rahibi, mabeyinci ...,

⁹ Jaan Puhvel. *Hittite Etymological Dictionary*, (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1991), 140; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 161; Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*, (New Haven: American Oriental Society, 1974), 134; Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, 33.

¹⁰ CAD E, (Chicago: The Oriental Institute, 1958), 323. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134; Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, 33.

¹¹ Öğütme taşının (^{NA}4ARA5) geçtiği metin yerleri: KBo 1.36 4'; KBo 1.45 öy. 7'; KBo 6.34 ii 21'; KBo 9.101 ay. 3'; KBo 9.172 4'; KBo 10.2 ay. iii 16; KBo 10.45 ay. iii 3, 4; KBo 11.14 ii 20; KBo 12. 102 i 17; KBo 13. 145 öy. 5'; KBo 15.35+33 öy i 11'; KBo 17.1 ii 56; KBo 22.250 ay. 9'; KBo 26.34 i 8; KBo 32.123 öy. 5'; KBo 34.86 öy. 13, 14; KBo 34. 249 8'; KBo 41.28 7'; KBo 57.31 öy. i 3'; KBo 59.21 9'; KBo 59.25 3'; KBo 59.50 1'; KBo 61.43 2'; KUB 7.41 ii 75; KUB 8.64 1; KUB 9.5 1; KUB 23.20 2'; KUB 25.32+KUB 27.70 ii 24; KUB 43.71 öy. 7'; KUB 55.27 5; IBoT 1.29 ay. 17, 18, 19; HT 9 6; HT 35 ay. 4, 5; Bo 5956 1; Bo 3624 10'; Bo 3298 öy. 9'; Bo 6315 5'. ^{NA}4hararazi'nin geçtiği metin yerleri: KBo 57.31 öy. 4'; KBo 10.45 ay. iii 4; KUB 7.41 ii 76; KUB 59.11 ay. 9'; KBo 55.163 9'; ABoT 2.27 öy. 14'.

¹² KBo 34.249 8.

¹³ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135; Alice Mouton, “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie Hittite. Au sujet la fete haşşumaş (CTH 633)”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, (2011) 9, 15; Arkan, “Hitit Belgelerinde Körler”, 43.

19-20 berber, *minalla* adamları değirmen taşında öğütürler. Onlar ayrıca tanrı Şipuru'yu da değirmen taşının önüne götürürler. Kurban etini alırlar.

Öğütme taşının nasıl kullanıldığı bir büyü ritüelinde açıkça ifade edilmektedir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

KBo 10.45 iii 2-7¹⁴.

2 nu NUMUN^{HIA} hu-u-ma-an [da-a-i]
 3 na-at IŞ-TU^{NA}4ARA5 ma-il-li-zi
 4 ŠA^{NA}4ARA5-ma ha-ra-ra-zi^{NA}4ku-un-k[u-un-uz-zi-it]
 5 wa-al-ha-an-na-i na-aš-kán pa-ra-a wa-ar-ša-an-z[i]
 6 na-an :ku-gul-la-an i-ya-an-zi a-aš-zi-ma- kán
 7 ku-it na-at kur-ta-al i-ya-an-zi

2 O tüm tohumları alır
 3 ve onları bir öğütme taşında öğütür.
 4 Öğütme taşının sert taşı ile
 5 öğütür. Onları dışarı süpürürler.
 6 Ve onu *kugulla* yaparlar. Geriye kalanlardan
 7 bir *kurtal* yaparlar.

Bu alıntıdan öğütme taşında farklı tohumların öğütüldüğü ve öğütme işleminin Hititçesi *kunkunuzzi*¹⁵ olan, sert bir taş ile yapıldığı anlaşılıyor.

Bir başka ritüel içerikli metinde de (Hantitaşu Ritüeli) öğütme taşı bir benzetmeyle ilgili ifadede yer alır:

KBo 11.14 ii 20-21¹⁶.

20^{NA}4ARA5-za-kán GIM-an kap-pí-iš iš-pár-ti-i-e-ez-zi
 21 EN SISKUR-kán^DA-ag-ni KAxU-za QA-TAM-MA iš-[pár]-ti-id-du

20 küçük (tahıl) tanesinin öğütme taşından kaçtığı gibi,
 21 ritüel sahibi de^DAgni'nin ağzından kaçsın!

¹⁴ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134.

¹⁵ Bu kelime içine “çok sert bir taş”, “bazalt”, “nefrit”, “granit”, “obsidyen” karşılıkları verilmektedir. Bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 294.

¹⁶ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135; Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 20-29.

Öğütme taşının yine bir benzetme için kullanıldığı, ancak çok kırık olduğu için tüm cümlelerin okunamadığı bir mitolojik içerikli fragman da vardır:

KUB 8.64 1¹⁷.

^{NA}₄]ARA₅ ma-a-an[

Bir öğütme taşı gibi...

Öğütme taşı yine bir benzetmeye konu edilerek bu defa asker yemini içeren bir metinde karşımıza çıkmaktadır. Burada benzetme, yeminini bozan kişiye lanet etmek için kullanılmaktadır. Metnin ilgili yeri şöyledir:

KBo 6.34 ii 21-28¹⁸.

21 ki-i-wa BAPPIR GIM-an IŠ-TU ^{NA}₄ARA₅ ma-al-la-an-zi

22 na-at ú-e-te-ni-it i-mi-ia-an-zi na-at za-nu-an-zi

23 na-at har-ra-nu-uš-kán-zi ku-i-ša-kán ke-e NI-IŠ DINGIR^{MEŠ}

24 šar-ra-ad-da nu-uš-ša-an A-NA LUGAL MUNUS.LUGAL

25 A-NA DUMU^{MEŠ} LUGAL A-NA KUR ^{URU}Hat-ti HUL-lu ták-ki-iz-zi

26 na-an ke-e NÉ-EŠ DINGIR^{LIM} ap-pa-an-du nu ha-aš-ta-i-ši-[ti]-it

27 QA-TAM-MA ma-al-la-an-du na-an QA-TAM-MA i-nu-uš-ki-du

28 na-an QA-TAM-MA har-ra[-nu]-uš-ki-it-ta nu HUL-lu ÚŠ-kán

21 Tıpkı bu bira mayasını öğütme taşıyla öğütüp

22 suyla karıştırıp pişirip ezdikleri gibi,

23 kim bu yeminleri bozar ve

24 krala, kraliçeye veya

25 prenslere veya Hatti ülkesine karşı kötülükte bulunursa, aynı şekilde

26 bu yeminler onu yakalasin ve kemiklerini ezsin,

27 aynı şekilde yakalasin ve hatta onu pişirsin

28 ve korkunç bir ölüme gitsin.

¹⁷ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135.

¹⁸ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134; Birgit Christiansen. *Schicksalsbestimmende Kommunikation*, *StBoT* 53, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 361; Billie Jean Collins, "The First Soldiers Oath (1.66)", *COS* 1, (2003): 166.

Burada öğütülen tahılın nasıl ekmek haline getirildiği de dolaylı olarak anlatılmaktadır.

Tahıl öğütme işinin hem kadınlar hem de erkekler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunu öğütme taşında tahılın öğütülmesi için ifade ediyoruz. Değirmen söz konusu olduğunda ne erkeklerin ne de kadınların değirmende çalıştıklarını doğrudan ifade eden bir kayıt yoktur. Aslında değirmende çalışanların erkekler olduğunu bildiren tek ifade ise yukarıda ilgili pasajın transliterasyon ve tercümesini verdiğimiz Maşathöyük mektuplarında geçen ve değirmenden kaçtıklarından bahsedilen erkek körlerdir. Tahıl öğütme işinde, öğütme taşının erkekler tarafından kullanıldığını açıkça belirten ifade ise yukarıda ilgili pasajın transliterasyon ve tercümesini vererek ele aldığımız IBoT I 29 numaralı bayram metnidir. Burada öğütme taşı kullandığı belirtilen görevlilerin tümü erkektir. İnandık Vazosu'ndaki tasvirlerde en alt sırada yer alan öğütme taşı kullandığı anlaşılan figürün de vazodaki diğer tasvirlerle karşılaştırıldığında erkek olduğu anlaşılmaktadır. Öğütme taşı kullanan erkekleri ve belki bunun yanında değirmende çalışanları gösteren sumerogram LÚ^{NA}₄ARA₅'dir¹⁹. Bunun yanında LÚ^{minalla}'nın da değirmenci olarak tercüme edilmek istendiğini de belirtmek gerekir²⁰.

LÚ^{NA}₄ARA₅'nin geçtiği metne örnek olarak Karahna Bayramı'ndan birkaç satır verilebilir.

KUB 27.70 öy. i 7-9, öy. ii 22-24²¹.

öy.i

7 [GIŠ^{gur-ta-li} IŠ-TU GAD] 'ka'-ri-ia-an-zi GIŠ^{gur-ta-li-za} IGI-zi
[pal-ši']

8 [ ] 'zi' EGIR-ŠU DUMU.É.GAL kar-pa-an-zi [ ]

9 [na-at AŠ É LÚ^{NA4}]ARÀ pé-e-da-a-i LÚ.MEŠ^{NAR} pi-an h[u-ia-an-zi]

7 Kurtalli kabını bir bezle örterler. Kurtalli kabını ilk kez onlar ....

8 sonra saray görevlisi onu kaldırır ...

9 Değirmencinin evine taşır. Şarkıcılar önde koşar.

¹⁹ Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, (Roma: edizioni Dell'ateneo, 1982), 62; Ünal, *Hittitçe-Türkçe, Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük*, 352.

²⁰ Daddi, *Mestieri*, 58.

²¹ John Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Assyriological Studies 25, (Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1991), 56-57, 64-65.

öy. ii

22 [nu IŠ-TU^{DUG}]har-ši-ia-al ZÍZ da-a-an-zi na-at-kán^{GIŠ}gur-ta-li

23 iš-h[u-wa-an]-zi^{GIŠ}gur-ta-li-kán IŠ-TU GAD ka-ri-ia-an-zi

24 na-at AŠ 'É' [LÚ^{NA4}]ARÀ pé-e-da-an-zi^{LÚ.MEŠ}NAR pí-an DÜ-ta-ri

22 depolama kabından buğday alırlar. *Kurtalli* kabına

23 dökerler. *Kurtalli* kabını bir bezler örterler

24 ve değirmencinin evine taşırlar. Şarkıcılar ondan önce gider.

Tahıl öğütme işinin daha çok kadınlar tarafından yapıldığı metinlerdeki kayıtlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ sumerogramı hem tekil hem de çoğul olmak üzere tahıl öğütme işini yapan ve bunun yanında değirmende çalışan kadınlar için kullanılmıştır²². Az sayıda tablet fragmanında MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ geçmektedir²³. Tahıl öğütme işini yapan kadınlar özgür oldukları gibi köle kadınların da bu işi yaptıkları anlaşılmaktadır. I. Hattuşili'nin Yıllıkları'nda buna işaret eden bir ifade vardır:

KBo 10.2 iii 15-17²⁴.

15 I^{GIŠ}MÁ SAG-ŠU GUŠKIN GAR.RA LUGAL.GAL ta-ba-ar-na-aš

16 ŠA GÉME^{MEŠ}-ŠU ŠU^{MEŠ}-uš IŠ-TU^{NA4}ARA₅ da-ah-hu-un

17 ŠA İR^{MEŠ}-ia ŠU^{MEŠ}-ŠU-NU IŠ-TU KIN da-ah-hu-un

15 bir adet baş kısmı altın kakmalı kayık, ben, büyük kral, Tabarna,

16 kadın cariyelerin ellerini öğütme taşından çektim

17 erkek kölelerin ellerini oraklardan çektim.

Buradan da anlaşılıyor ki kadın kölelere öğütme taşında tahıl öğütme işi veriliyor ya da değirmende çalıştırılıyor, erkek köleler tarlada çalıştırılıyordu. Kadın köleler için değirmende çalıştırılmak yerine öğütme taşı ile tahıl öğüttükleri, MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ sumerogramının bu anlamı karşılıyor olması, metinlerdeki ilgili pasajlar göz önüne alındığında kabul edilebilmektedir. Tahıl öğütme işi tarlada çalışmaya göre daha hafif bir iş

²² Daddi, *Mestieri*, 85; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 363.

²³ MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅'nın geçtiği metin yerleri: KBo 34.86 öy. 10'; KUB 18.32 4'; VAT 8300 öy. i 6'; KBo 49.172 2'.

²⁴ Stefano de Martino, *Annali e Res Gestae Antico Ittiti*, (Pavia: Italian University Press, 2003), 68-69; Beckman ve diğ., "Hittite Historical Texts I", ed. M. W. Chavalas, *ANE*, (2006): 221.

olduğu için, ayrıca öğütmenin peşi sıra öğütülen tahıldan ekme yapımı kadınların da işi olduğu için bu iş kadınlara yaptırılıyordu.

Erkeklerin orak ve kadınların ise öğütme taşı ile ilişkilendirildiklerine dair I. Hattuşili'nin Yıllıkları'ndakine benzer bir ifade kraliyet çifti için yapılan bir ritüelde kral ve kraliçe için vardır. Her ne kadar kralın orak kullandığına, kraliçenin de öğütme taşı kullandığına dair ifade yoksa da ritüelde kralın orak tuttuğu, kraliçenin ise öğütme taşı tuttuğu belirtilmektedir.

KBo 17.1 öy. ii 40-43²⁵.

40 [(*ta* HUR.SAG-*a* ^DUTU-*i* *me*-)]*e-na-ah-ha-an-da pa-i-mi ta*
^DU[(TU-*i*)] ^DIM-*ia*

41 [(*ki-iş-ša-an me-e-ma-ah-he*)] *tu-wa-at-tu* ^DUTU ^DIM-[*i*]*a h[(a)]-*
a-ra-aš

42 [(*a²-ri-ia-la-aš-mi-iš* LUGAL-*u*)]*š ku-ul-lu-pí har-z[(i*
MUN)]US.L[(UGAL-*š*)]*a* ^{NA4}ARĀ-*an*

43 [*har-zi* ...

40 Sonra, Güneş Tanrıçasının huzuruna dağa çıkarım. Güneş Tanrıçasına ve Fırtına Tanrısına

41 şöyle söylerim: “Merhamet! Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı! Kartal

42-43 onların vekilidir. Kral bir orak tutar, kraliçe ise değirmen taşı tutar.

Kral ve kraliçenin ötesinde tanrıların ve tanrıçaların da böyle bir ayrımla yer aldığı cümleler Hedammu Şarkısı'nı içeren metinde okunmaktadır. Tanrı EA'nın diğer tanrılara hitaben insanları yok etmeye yönelik girişimlerine karşı olan ifadelerde Teşup saban kullanımı ile, Şauška ve Hepat ise öğütme taşı kullanımı ile ilişkilendirilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

²⁵ Billie Jean Collins. *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. (Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989): 127,129; Hasan Tuncer, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Tanrı ile Kartal İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *8th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences* (SADAB-Bosna), Ed. Valeri Modebadze, Tuzla, (2021): 197-199.

KUB 33.103 1-8²⁶.

- 1 [^DA.A-aš]-[kán GALGA]-aš LUGAL-uš DINGIR^{MEŠ}-aš iš-tar-na me-mi-iš-ta ^DX [...]
- 2 [me-mi-i]š-ki-u-wa-an da-a-iš ku-wa-at-ta-an še-er har-ni-ik-t[e-ni DUMU.LÚ.U₁₉.LU-UT-T]I [ ]
- 3 [... DIN]GIR^{MEŠ} SISKUR UL pé-eš-kán-zi nu-uš-ma-aš ^{GIŠ}ERIN-ma U[L ša-am-mi-nu-uš-kán]-zi
- 4 [ma-an-m]a DUMU.LÚ.U₁₉.LU-UT-TI har-ni-ik-te-ni nu DINGIR^{MEŠ} UL n[am-ma i-ia-an]-zi
- 5 [NINDA.GUR₄.R]A-ia-aš-ma<-aš> iš-pa-an-tu-uz-zi nam-ma UL ku-iš-ki ši-pa-an-fi]
- 6 [...] ú-ez-zi ^D10-aš ^{URU}kum-mi-ia-aš UR.SAG-uš LUGAL-uš ^{GIŠ}APIN-an
- 7 [a-pa-ši-l]a e-ep-zi nu ú-ez-zi-ma ^DIŠSTAR-iš ^DHé-pát-uš-ša
- 8 [^{NA4}A]RA₅ a-pa-a-ši-la ma-al-la-an-zi

- 1 Bilgeliğin kralı EA, tanrıların önünde konuştu ve
- 2 şöyle demeye başladı: Neden insanoğlunu yok ediyorsun?
- 3 Onlar tanrılara kurban sunamayacak. Onlar sana tütsü olarak sedir ağacı yakamayacak.
- 4 Eğer insanlığı yok edersen, onlar artık tanrılara tapmayacak.
- 5 Artık kimse sana ekmek ve libasyon sunmayacak.
- 6 Kummiya'nın kahraman kralı Tešup bile sabanı kendisi sıkıca tutacak.
- 7 Šauška ve Hepat bile kendileri
- 8 değirmen taşında öğütmek zorunda kalacak.

Tanrı EA'nın diğer tanrılara uyarılarını içeren, insanların yok edilmesi halinde tanrılara kurban sunan olmayacağını, insanların yapması gereken tahıl öğütme işinin dahi tanrıçalar tarafından yapılmak zorunda kalacağını içeren ifadeler II. Muršili'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na duasındaki benzer cümleleri hatırlatmaktadır. Bu dua metninde de değirmenci kadınlar ifadesi yer almaktadır. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

²⁶ Elizabeth Rieken, CTH 348.I.1, (Portal Mainz), 2009; Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998), 52.

KUB 24.3 öy. ii 3-10²⁷.

3 *ki-i* DINGIR^{MEŠ} [*ku-it i-i*] *a-at-tén nu hi-in-kán* [(*tar-na-at-tén*)]

4 *nu* KUR^{URU} KÛ.BAB[BAR]-*t[i hu-u-m] a-an-pát* BA.ÚŠ

5^{NINDA} *har-ši-in* [(^{DUG}*iš-p*)] *a-an-du-zi-ia Ú-UL k[u-iš-ki]*

6 *i-ia-zi* LÚ.M^{[EŠ?} APIN.L]Á A.ŠÀ A.GÀR^{HIA} DINGIR^{LIM} *ku-i[-e-eš]*

7 *an-né-eš-kir na-a[t]e-kir nu nam-ma* A.ŠÀ A.GÀR^{HIA} DINGIR^{LIM} *Ú-UL*

8 *a-ni-ia-an-zi wa-[a]r-aš-ša-an-zi Ú-UL ku-i[š-ki]*

9 MUNUS^{MEŠ NA4} ARA5 ŠA DINGIR^{MEŠ} NINDA.GUR4.RA^{HIA}

10 *na-at e-kir nu nam-ma* NINDA.GUR4.RA *Ú-UL [i-ia-an-zi]*

3 Ey tanrılar, bu yaptığınız nedir? (Hatti'ye) vebanın girmesine izin verdiniz.

4 ve Hatti'nin tamamı ölüyor. Artık kimse

5 size ekmeği ve içkiyi hazırlamıyor.

6 Tanrıların tarlalarında çalışan çiftçiler

7 öldü, bu yüzden kimse tarlaları ekmiyor ya da

8 tanrıların tarlalarını hasat etmiyor.

9 Eskiden tanrılar için sunu ekmekleri yapan değirmenci kadınlar

10 öldü, bu yüzden artık tanrının sunu ekmeğini yapmıyorlar.

II. Muršili'nin Telipinu'ya olan duasında da değirmenci kadınlar geçmektedir. Muršili tanrılardan ülkesini düşmanlara karşı korumasını istemektedir. Düşmanın niyetlerinden bahsederken çiftçiler, bağcılar ve bahçıvanlarla birlikte ve bahçe işleri ile uğraşanlar yanında değirmenci kadınların da sayılması birbiri ile ilişkili, aynı grupta işleri yürütenlerin bir arada kabul edildiğini göstermektedir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

KUB 24.1 ay. iii 18-22, iv 1-8²⁸.

ay.iii

18 *nu* KUR.KUR^{HIA} LÚ KÚR *ku-e šu-ul-la-an-ta*

19 *hur-šal-la-an-ta ku-e-eš-kán tu-uk A-NA* ^D*Te-li pi ʿnu*

20 *Ú A-NA* DINGIR^{MEŠ URU} *Ha-at-ti UL na-ah-ha-an-te-eš*

²⁷ Jose Virgilio Garcia Trabazo. *Textos Religiosos Hititas*, BCBO 6, (Madrid: Editorial Trotta, 2002), 292, 295; Elizabeth Rieken, CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Leiden: Society of Biblical Literature, 2002), 52.

²⁸ Elizabeth Rieken, CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017; Singer, *Hittite Prayers*, 55-56.

21 *ku-e-da-aš-ma-az šu-me-en-za-an* É^{HL.A} DINGIR^{MEŠ}-KU-NU

22 *ar-ha wa-ar-nu-um-ma-an-zi i-la-li-iš-kán-zi*

ay.iv

1 *ku-e-eš-ma BI-I[B-R]*^{HL.A}...

2 KÙ.BABBAR.GI₄ *da-a[n-na ...]* [...]

3 A.ŠÀ A.GÀR-KU-NU^{GIŠ} KIRI₆. [GEŠTIN ...]

4 *dan-na-at-ta-ah-hu-wa-an-zi* [...]

5 *ku-e-eš-ma-aš-za* LÚ.MEŠ^{APIN.LÁ} LÚ.MEŠ^{NU}.^{GIŠ} KIRI₆.GEŠTIN ...]

6 LÚ.MEŠ^{MÚ}.SAR MUNUS.MEŠ^{NA4}ARA₅...

7 *nu i-da-lu-un ta-pa-ša-an* [...]

8 BURU₅^{HL.A}-ia a-pé-e-da-aš A-NA [KUR.KUR^{LÚ}KÚR...]

ay. iii

18-20 Kavga eden ve çatışan düşman toprakları, (bunların) bazıları sana saygı duymuyor, Ey Telipinu, (aynı şekilde) Hatti tanrılarına (da);

21-22 diğerleri tapınaklarımızı yakmak istiyor,

ay. iv

1-4 diğerleri ritonlarınızı, kupalarınızı, gümüş ve altın eşyalarınızı almak istiyor; diğerleri nadas alanlarınızı, bağlarınızı, bahçelerinizi ve koruluklarınızı boşa harcamak istiyor.

5-8 Diğerleri çiftçilerinizi, bağcılarınızı, bahçıvanlarınızı değirmenci kadınlarınızı ele geçirmek istiyor. O düşman topraklarına şiddetli ateş, veba, kıtlık ve çekirge (istilası) ver!

Hitit ekonomisinin öncelikle tarıma dayandığını biliyoruz. Ancak günümüze dek ulaşan Hititçe çivi yazılı belgeler içerisinde Hititlerin günlük yaşamına dair geniş ve doğrudan bilgiler verenler yoktur. Ancak çok farklı içerikteki metinlerdeki bu konulara ilişkin kayıtlar dolayısıyla günlük yaşam hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Durum böyle olunca Hitit uygarlığında değirmen, öğütme taşı, değirmende çalışanlar ve burada işlerin nasıl yürütüldüğü, öğütme taşı ile tahıl öğütme işinin nasıl, nerede ve ne şekilde yapıldığı gibi hususları her yönüyle tam olarak aydınlatmak mümkün olmamaktadır. Ancak eldeki kayıtlar dolayısıyla ulaşabildiğimiz sonuçlar, Hititlerde tahıl öğütülmesinin yapıldığı değirmenlerin bulunduğu ve buralarda erkeklerin ve kadınların çalıştırıldığıdır. Değirmen taşının döndürülmesi gibi tekdüze bir işin yapılmasında körlerin çalıştırıldığını da anlıyoruz. Ancak bu elbette tüm değirmenlerde değirmen taşının böyle

döndürüldüğü anlamına gelmez. Çoğunlukla hayvan gücünden yararlanılıyor olmalıydı.

Değirmenlerin yanı sıra tahıl öğütme işinin öğütme taşları ile kadınlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Belgelerde bu işin yapılmasında hep kadınlar söz konusu iken, İnandık Vazosunda çok da belirgin olmamakla beraber öğütme taşı kullananın erkek olduğu da hatırlanmalıdır. Bu işin, halkın kendi günlük uğraşı olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Ancak belgelerde bu işi yapanların önemli bir kısmının köle kadınlar olduğu yolunda izlenim edinilmektedir. Bu hususta elbette saray ve tapınak gibi yazılı belgelerdeki bahislerin çoğunlukla ilgili olduğu ve günlük işlerin yürütüldüğü yerler akla gelmelidir. Bu bağlamda erkekler ekim ve hasat gibi tarla işlerinde çalışırken, kadınların görevi tahıl öğütülmesi ve bundan ekme yapılmasıydı. Çoğunlukla ritüeller, dualar ve bayram metinleri gibi belgelerden öğrendiğimiz bu bilgilerin Hitit sosyal yaşamında çok önemli bir yeri olduğu açıktır. Nitekim tarım araçlarının kullanımı ve tahıl öğütme, öğütme taşının kullanımının kimi belgelerde kraliyet ailesi ve hatta tanrılara yönelik ifadelerde cinsiyet ayrımı yapılarak yer alıyor olması bunun Hitit sosyal yaşantısında tuttuğu önemli yerin bir yansıması olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Arikan, Yasemin. "Hitit Belgelerinde Körler", *Archivum Anatolicum* 4/1 (2000): 214-215.
- Arikan, Yasemin. (2007) "An Official in Hittite Cult ^{LÜ}tazzelli-", *Tabularia Hethaeorum Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, ss. 33-58.
- Beckman, G.-Goedegebuure, P.-Hazenbos, J.-Cohen, Y. "Hittite Historical Texts I", (ed. M. W. Chavalas), *ANE*, (2006): 215-252.
- CAD:Chicago Assyrian Dictionary*, Vol E, Chicago: The Oriental Institute, 1958.
- Christiansen, Birgit. *Schicksalsbestimmende Kommunikation*, *StBoT* 53, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Collins, Billie Jean. *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989.
- Collins, Billie Jean. "The First Soldiers Oath (1.66)", *COS* 1, (2003): 165-167.
- Daddi, Franca Pecchioli. *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, Roma: edizioni Dell'ateneo, 1982.
- de Martino, Stefano. *Annali e Res Gestae Antico Ittiti*, Pavia: Italian University Press, 2003.

- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. *Hittite Myths*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998.
- Karauğuz, Güngör. *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- McMahon, John Gregory *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Assyriological Studies 25, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1991.
- Mouton, Alice. "Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie Hittite. Au sujet la fête haššumaš (CTH 633)", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, (2011): 1-38.
- Öz, Esmâ. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1991.
- Rieken, Elizabeth. *hethiter.net/*: CTH 348.I.1, (Portal Mainz), 2009.
- Rieken, Elizabeth. *hethiter.net/*: CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Leiden: Society of Biblical Literature, 2002.
- Trabazo, Jose Virgilio Garcia. *Textos Religiosos Hititas*, BCBO 6, Madrid: Editorial Trotta, 2002.
- Tuncer, Hasan. "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Tanrı ile Kartal İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *8th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences (SADAB-Bosna)*, Ed. Valeri Modebadze, Tuzla, (2021): 186-206.
- Ünal, Ahmet. *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: Bilgin Kültür sanat Yayınları, 2016.